

Pongrácz Alex

Mozaikok a „Nyugat alkonyával” kapcsolatos gondolkodásból

A tanulmány annak kimutatására törekszik, hogy a napjainkban egyre népszerűbbé váló krízistudat korántsem új keletű; a válsággal kapcsolatos kérdéseket ugyanis már a két világháború közötti nyugati-európai gondolkodás krónikásai is feltették, amikor a „Nyugat alkonyáról” vallott gondolataikat vetették papírra. A tanulmány ezek közül Oswald Spengler, Leo Frobenius, Hermann Keyserling, Ortega y Gasset és Johan Huizinga teóriáit veszi górcső alá.

Bevezetés

Hamvas Béla óta tudjuk, hogy a krízis, a válság tudata az egész emberi gondolkodás történetét keresztül-kasul szövi: „Van-e egyáltalán krízis? Nem örökké meglévő valami ez? Mindig krízis van.”¹ A sokáig méltatlanul perifériára helyezett filozófus arra is megtanít minket, hogy „a pácban mindenki benne van”, illetve hogy „valaki magát minél inkább kint levőnek tünteti fel, annál mélyebben benne van”.² A válság azonban egészen addig csak távoli „lidércnek” tűnik, amíg valójában ki nem tör. Albert Camus *A pestis* című regényének soraiból – „Sok pestis és sok háború van a világon. De a pestis és háború mindig készületlenül éri az embert.”³ – is kitűnik, hogy pszichológiai értelemben a válságra nem lehet igazából felkészülni, hiszen annak tényleges kirobbanása sosem ér(het)i felkészülten az embert.

Oswald Spengler szintén egy válságokkal sűrűn tarkított időszakban, 1918-ban jelentette meg monumentális munkáját, amely *A Nyugat alkonyát* igyekezett bemutatni egy merően újszerű megközelítésből. Munkája nem kis felzúdulást és visszhangot keltett a nyugat-európai értelmiségiek körében: sok gondolkodó tartotta szükségesnek,

¹ HAMVAS 1983: 10.

² HAMVAS 2021: 9.

³ CAMUS 2019: 48.

hogy Spengler gondolatai mellett vagy éppen ellen érvelve állást foglaljon a Nyugat feltételezett hanyatlásáról szóló vitában. Nyilván sokan tehetik fel a kérdést, hogy immáron több mint egy évszázad távlatából nézve miért is „szükségyszerű” időről időre a „Nyugat elegikusa” – valamint más kortársai – által papírra vetett meglátások felemlegetése. Nos, gondolatai azért lehetnek a 21. század forгатagában is időszerűek, mert a válság mint olyan a mai kor emberének mindennapjait is végigkíséri – Camus fentebb idézett gondolatára visszaautalva elegendő pusztán a koronavírus-világjárványra vagy az orosz–ukrán háború sokkjára és a nyomában kibontakozó európai energia-válságra gondolni.

Amint azt az ünnepelt, Egedy Gergely professzor úr is kifejtette,⁴ a 21. századra a világrend is lényeges „újrafazonírozáson” esett át, aminek következtében meglehetősen komplex jellegűvé és sokközpontúvá vált. A kialakulófélben lévő új világrend ráadásul igazolni látszik Paul Valéry blikkfangos meglátását, miszerint „két dolog fenyegeti a világot: a rend és a rendetlenség”.⁵ E világrendben egymás mellett érvényesülnek olyan merőben ellentétes hatású folyamatok, mint az integráció és a fragmentálódás; új biztonsági fenyegetések tűnnek fel, a hagyományosan jó reputációnak örvendő állami tekintély pedig sokak meglátása szerint megtépződött.⁶ S miközben a modern, „globális vesztfáliai rendszer” arra tesz kísérletet, hogy visszaszorítsa a világ anarchikus jelenségeit,⁷ „kockázattársadalmunkban” a világ biztonságát olyan újfajta veszélyek fenyegetik, mint a globális terrorizmus, a politikai extrémizmus és az erőszak korábban sohasem tapasztalt mértéke. A gyors technológiai és kommunikációs változások, a tőkemozgások és a természeti környezet minőségének romlása minden egyén életére hatással van. A pénzügyek, a kereskedelem, a foglalkoztatás és a gyártás globális trendjei mellett megjelentek a nemzetközi járványok, valamint a környezeti problémák kihívásai is.⁸ A „posztbipoláris” nemzetközi erőterre végső soron az ingatagság, az eddigiekben kialakított integrációk instabilitása, az anómiás jelenségek és a különböző (gazdasági, ökológiai, demográfiai, politikai) válságok egymásmellettisége jellemző.⁹

Világosan láthatjuk tehát, hogy világunk még valamiféle kötelező panglossi optimizmust magunkra erőltetve sem igazán tűnik a „lehetséges világok legjobbjának” – s ennek nyomán sokaknak fel kell tennünk a kérdést, hogy a helyzet

⁴ EGEDY 2021: 264–273.

⁵ Idézi RAMONET 1998: 12.

⁶ FARKAS 2015: 120. Lásd még KELEMEN 2021: 71–85.

⁷ KISSINGER 2015: 15.

⁸ VIGODA-GADOT 2009: xi.

⁹ Vö. CSIZMADIA 2002: 800–813.

valóban ennyire kilátástalan-e, és ha igen, akkor létezik-e valamiféle kiút. E diagnózis felállítására és a terápiás javaslatok megfogalmazására azonban nem e helyütt teszünk kísérletet. Sokkal inkább annak kimutatására törekszünk, hogy nincs új a nap alatt; a fentihez hasonló kérdéseket tettek ugyanis fel a két világháború között „a kapitalista életduzzadás válságában” hánykolódó¹⁰ nyugati-európai gondolkodás krónikásai is, amikor a „Nyugat alkonyáról” vallott gondolataikat vetették papírra.

Mozaikok a „Nyugat alkonyával” kapcsolatos két világháború közötti gondolkodásból

A pesszimista világképet közvetítő munkáknak az emberiség történetében komoly hagyományai vannak. Már a Kr. e. 8. században alkotó Hésziodosz *Munkák és napok* című alkotása sem volt mentes a krízis gondolatától, Schedel pedig 1493-ban megszerkesztette, és kiadta a *Nürnbergi Krónikát*, amelynek fő gondolata az volt, hogy az „emberiség hét korszakának hatodika a végéhez közeledik”. A mű végén néhány lapot üresen is hagyott, hogy fel lehessen rájuk jegyezni, „amit a hátralévő kis időben még érdemes”.¹¹ Jóslata nem vált valóra: a mű megírását követő időszakban a nagy földrajzi felfedezések révén hatalmas területeket lehetett bekapcsolni a nyugat-európai infrastruktúrába, az új típusú, tengerekre alapozott 17. századi gazdaság pedig hamar éreztetni kezdte előnyeit, a bolygó újraelosztásával és átszervezésével, lerakva egy új, az egész glóbuszra kiterjedő, ugyanakkor a gyakorlati következményeit tekintve meglehetősen ambivalens térforradalmat.¹²

Az első világháború után Nyugat-Európa szellemi életén valóságos „másnaposság” lett úrrá, és az apátiába torkolló, borús hangulat a mindennapok részévé vált. A byroni *spleen* „aktualizálását” a legnagyobb hatással *Oswald Spengler* végezte el a Nyugat alkonyáról szóló terjedelmes könyvében. Ő – a tragikus életérzésű ember reprezentánsaként – egyébként is azt hirdette, hogy „az egyén sorsát és a történelmet ugyanaz az isten, a »Veszélyek istene« csinálja. [...] Akinek sorsa van, azaz vállalta a sors farkasszemét, az vállalta a történelemét is.”¹³

Anélkül, hogy hosszan időznénk Spengler monumentális könyve megállapításainak vizsgálatán, mindössze néhány mondatban igyekszünk összefoglalni a gondolatmenet lényegét. Spengler szerint a kultúra uralmának periódusában

¹⁰ NÉMETH 1940a: 182.

¹¹ BARZUN 2006: 1115.

¹² Bővebben lásd SCHMITT 1995: 395–398.

¹³ NÉMETH 1940b: 23.

a „fausti lélek” (ez nála az európai ember szinonimája) felvirágozott, de a civilizáció korára „hervadásnak indultak az európai ember szellemi képességei”.¹⁴ Ennek következtében szerinte a nagy szellemi döntések már nem a „széles földkerekségen” mennek végbe, hanem három-négy világvárosban. A hatalmas metropoliszokkal szemben a többi táj és terület a vidék (*Provinz*) szintjére süllyed, feladatuk pedig mindössze annyi lesz, hogy kielégítsék a világvárosok szükségleteit. A világ helyett immáron a városra koncentrálunk, ezzel párhuzamosan pedig egy „újnómád parazita” tűnik fel: a nagyvárosi lakos, az „alakatlanul hullámzó tömegben fellépő, tradíciókat nélkülöző, vallástalan, intelligens és terméketlen tényember, aki mély ellenérzéssel viseltetik a földművesnéppel, és annak legmagasabb rendű alakjával, a vidéki nemessel szemben”.¹⁵ A gondolatmenet e pontján felszínre tör a „konzervatív forradalom” kérelhetetlen képviselőjének keserű diagnózisa: a világváros a haza helyett immáron a kozmopolitizmust, a hagyomány és a természetesség értékeinek tiszteletével szemben a hűvös tényérzéklet, az állam helyett a társadalmat, a természetes jogok helyett a kivívott jogokat, a szív vallásos karitása helyett a tudományos vallástalanságot részesíti előnyben. A „józan paraszti ész” maga alá gyűri a hűvös intelligencia, a modern tömegtársadalom szórakoztatóipari egységei pedig az őseberre jellemző vegetatív ösztönöket állítják a hierarchia csúcsára, a *panem et circenses* (kenyeret és cirkuszt) elvének állandó sulykolása mellett. A „pénz szelleme” észrevétlenül tör rést a népek történeti formáin, a művészet pedig immáron csak a nagyvárosi ember igényeinek kiszolgálására törekszik, és elidegeníti magától a vidéki embereket – a „népnek ugyanis semmi köze a plein-air festészethez”.¹⁶ A zene „tömegnyi hangszer ricsajától harsogó muzsikává”, a festészet „félkegyelmű, egzotikus és plakáteffektusokkal teletöltötté”, az épületek pedig a különböző kultúrák stílusjegyeiből szelektálatlanul összehordott instrumentumokká váltak.¹⁷

A nyugati civilizáció mindent egybevetve az 1800-tól 2000-ig terjedő időszakban jutott el a civilizáció állapotába: Spengler borús képe szerint a nagyvárosivá lett „néptest” ekkorra formátlan masszává oldódott, a világváros és a provinciák ellentéte szükségszerűen a szervesetlen és kozmopolita rend kialakulásához vezetett, a pénz uralma pedig ekkorra már mindent áthatott. A 2000-től 2200-ig terjedő időszakban jóslata szerint kialakul a „cézárizmus”, az erőpolitika győzelmet arat a pénz felett, a politikai formák primitivizálódnak, a nemzetek formátlan népességgé válva hullanak szét, és kialakul egy despotikus birodalom. „Végéhez közelít

¹⁴ DAVIDOV 1975: 316.

¹⁵ SPENGLER 1995: 69–70.

¹⁶ SPENGLER 1995: 70–74.

¹⁷ DAVIDOV 1975: 312–313.

az individualizmus, a liberalizmus és a demokrácia, a humanizmus és a szabadság korszaka. A tömegek rezignáltan veszik tudomásul a cézárok, az erős emberek győzelmét, és engedelmeskedni fognak nekik.”¹⁸

Leo Frobenius német antropológus ezzel szemben úgy látta, hogy a nyugati kultúrák a „férfias”, hamita típusú kultúrával azonosíthatók, amelyeket szerinte a kiterjedésre törekvő, extenzív szükségletek jellemeznek. A „nőies”, keleti kultúrák – amelyek közé elsősorban Németországot és Oroszországot sorolta – ezzel szemben az elmélyülésre és az intenzivitásra koncentrálnak. A németiség legnagyobb problémája szerinte az volt, hogy a történelem során a nyugatias kifejezésformákat igyekezett adaptálni. A nyugati kultúra azért került válságba, mert a racionalizmus, a mechanikus és a materialista látásmód utat tört magának, elsekélyesítve ezzel a nyugati polgárok felfogását. A nyugati államok sikerrel kolonizálták az Európán kívüli területek garmadáját, de a „belső meghódítás”, a lelki azonosulás érzését nem tudták meghonosítani – az etióp és hamita „kollektív tudatalatti” létének dacára sem. A hódítások eredményeként így egy „vértelen és lélektelen civilizáció” született.¹⁹

Hermann Keyserling a két világháború közötti ifjú nemzedék számára azt róta fel, hogy teljesen közönyösen viseltetett az apák nemzedékének céljai és eszméi iránt. A kulturális hagyományok a társadalom megannyi szegmensében – a szociális, a politikai és a művészeti térréumban egyaránt – elvesztették a relevanciájukat, az emberek pedig a technika vívmányainak századában ismételten primitívekké váltak, kialakítva egy új embertípust: a „soffőr” [értsd: sofőr] típusát, amely sokak számára szolgál példakép, sőt a „legfőbb emberi ideál” gyanánt. „A primitív formákhoz való visszatérés, úgy látszik, szükséges körülmény az emberiség megifjodásának szempontjából. És mégis, ez a visszatérés nem abszolút, nem tökéletes, de épp oly kevésbé jelent fejlődést a szó mechanikai értelmében. Tulajdonképpen értelme nem más, mint egy ugrás előtt való hirtelen visszaesés” – vallotta Keyserling.²⁰

Ortega y Gasset, az 1929-ben megjelent *A tömegek lázadása* című bestseller spanyol származású szerzője az *Atlantic Monthly* korabeli számában megfogalmazottak szerint egyenesen a 20. század reprezentatív művészenek tekinthető, s ezzel a 18. század (Jean-Jacques Rousseau: *Társadalmi szerződés*) és a 19. század (Karl Marx: *A tőke*) emblematisztikus szerzői és művei közé sorakozik fel.²¹ Ortega szerint a nyugati kultúra a válság egyre súlyosbodó örve alatt a „vitális irányvesztés” felé halad, méghozzá az európai társadalom mind szélesebb rétegeire kihatóan. A szebb napokat is látott

¹⁸ FERGUSON 2008: 649.

¹⁹ KOVÁCS 2001: 24.

²⁰ Keyserling elveinek bővebb kifejtéséhez lásd KEYSERLING 1926.

²¹ PATAKI 1998: 93.

európai értékrendszer elvesztette „ragyogását, attraktív erejét, parancsoló nyomatékoságát”, a nyugati ember pedig immáron nem is tudja, hogy melyik csillagzat szerint éljen.²² Ortega – amint az egy későbbi, Berlinben, 1949-ben elhangzott előadásából is kitűnik – azonban nemcsak a „diagnózisra” (jelen esetben a „szürkület órájához” való elérésre) koncentrált, hanem „terápiával” is kívánt szolgálni (esetünkben a szürkületből – az alkony helyett – a hajnalba való eljutásra). Ebben az interpretációban a felszíni jelenségek (például a gazdasági nyomor és a politikai zavarodottság) alatt az európai ember éppen a katasztrófának köszönhetően kezd kiemelkedni a katasztrófából. A katasztrófák egyébként is „a történelem normális velejárói”, az emberi sors működésének szükségszerű összetevői, amelyek nélkül az emberiség nemtörődömmé válna, és elveszítené teremtő erejét.²³ Ortega megoldása szerint az európai embernek önmagának kell kikecmeregnie a csávából, amelybe a „tömegek lázadása” miatt jutott – s ezt az egységes Európa, ha úgy tetszik, az Európai Egyesült Államok létrehozatalával érheti el.²⁴

Johan Huizinga, a „sebzett világ krónikása” a holland társadalom polgári, toleráns, progresszív felfogásának rendíthetetlen híve volt. *A középkor alkonyában* vagy a *Homo Ludens*-ben azonban éppen a polgári létforma hatványúdalát volt kénytelen megénekelni a rítusok, szertartások, ünnepek, tehát a társadalom és a magánélet formáinak értékmegőrző funkciójáról értekezve.²⁵ Az 1943-ban keletkezett *Geschonden wereld (Sebzett világ)* című művében a kultúra hanyatlásának 19. század közepe óta tapasztalható folyamatát vizsgálta, pontos diagnózist adva a nemzetiszocializmus-hoz vezető történelmi eseményeknek.²⁶ *A holnap árnyékában. Korunk kulturális bajainak diagnózisa* címmel 1935-ben megjelent értekezése az „elmúlás-hangulat” árnyékában élve amellet érvelt, hogy „ennek a krízisnek, melyet most élünk meg, bárhog álljon is ügye, egy állandóan haladó, és meg nem fordítható folyamat fázisának kell lennie”.²⁷ A régi krízistudathoz képest az 1930-as évek válságának többletkomponense, hogy az „aranykor” eljövételében már nem reménykedhetünk, lehetetlen ugyanis a visszatérés, amely a reneszánsz idején még kivitelezhetőnek bizonyult. Így szerzőnk a „nincs más hátra, mint előre” szlogen jegyében fejt ki mondanivalóját, hogy annak betetőzéseként felmutassa a fényt az alagút végén: lehetséges a katarzis, a Nyugat nem feltartóztathatatlanul rohan a szakadék felé.

²² ORTEGA Y GASSET 1944: 82.

²³ ORTEGA Y GASSET 2007: 12–13.

²⁴ CSEJTEI–JUHÁSZ 2007: 114.

²⁵ GERA 1999: 37.

²⁶ GERA 1999: 39.

²⁷ HUIZINGA 1938: 18.

A pesszimista meglátások garmadáját persze Huizinga is felsorakoztatja. A korábbi korok válságos periódusaiban a társadalom alapjai kevésbé voltak „kikezdve”, nem állt fenn a kultúra teljes vertikumának összeomlási esélye, a vallás domináns szerepet töltött be a polgárok életében, nem bénult meg „görcsösen” a világkereskedelmi forgalom, és a művészet terén egészen a rokokó koráig csak lassú, finom, konzervatív tónusváltozások érvényesültek.²⁸ A modern kor művészete azonban szabaddá tette az utat a „reklám útján felfújt divatszélsőségek bohózatos változatai” előtt. Ennek következtében „a nagyközönség már nem érdeklődik a szellem iránt, legalábbis sokkal kevésbé, mint mondjuk a 18. században, amikor a közönség sokkal kisebb, beállítottóságát tekintve azonban jóval intellektuálisabb volt. A tömegek érdeklődése manapság egyre inkább olyan dolgok felé fordul, melyeket egy pártatlan művelődéstörténet csakis alacsonyabbrendű játékformáknak tudna minősíteni (jóllehet vannak magasabb rendűek is). A mai világban mindent átfogó, szervezett infantilizmus uralkodik.”²⁹

Meglátásunk szerint lehetetlen nem észrevenni a párhuzamot a Huizinga által leírt infantilizálódás és korunk nemkívánatos tendenciái között. Huizinga már a 30-as évek derekán felhívta a figyelmet a bulvarizálódás stílusromboló veszélyeire, amikor a következőket írta: „a pillanatnyi publicitás a kereskedelmi-szenzációs érdekektől hajtvá, képes egyszerű állásponti különbözetet nemzeti káprázattá felfújni. A nap gondolatai hatásukat à la minute követelik. [...] Mint aszfalt- és benzinszag a városok felett, úgy lebeg a világ felett a szavak lim-lomjának felhője.”³⁰ Az éles szemű megfigyelők azt is érzékelhetik, hogy Huizinga – meglehetősen, az irodalomról értekezve – milyen kifejezőn ecsetelte napjaink kereskedelmi médiumainak machinációit is: „Amilyen mértékben kezdtek a tizenkilencedik században hatni a más fajtájú erkölcsellenes tényezők, az irodalom mind jobban és jobban eltávolodott az erkölcsi szempontoktól. [...] Egy irodalmi műfajnak ahhoz, hogy a közönség érdeklődését tartósan izgatni tudja, állandóan önnönmagát kell túlszárnyalnia, míg csak meg nem hal. A realizmus először az emberi-természetes, majd még a fajtalan részleteknek is növekvő mértékű leleplezésében kereste feladatát. [...] Mindezekkel lassanként a nagy, s bizonyos értelemben gyanútlan közönség megszokta a szabadságnak és erkölcs-telenségnek bámulatos szélsőségeit.”³¹ Intézményesülni látszik a „puerilizmus”: a felnőtt emberek az élet kihívásaira rendre a pubertás kisfiú játékos mentalitásával reagálnak – az illemszabályokkal szemben teljes mértékben immunisak, az emberi

²⁸ HUIZINGA 1938: 20–29.

²⁹ GERA 1999: 110.

³⁰ HUIZINGA 1938: 176.

³¹ HUIZINGA 1938: 112–113.

méltóság és a polgártárs véleménynyilvánítási szabadságával szemben a végletekig intoleránsak, illetve nagy fokú egocentrikus gondolkodásmód jellemzi őket.³²

Következtetések

Mindezek alapján magától értetődően adódik a kérdés: van-e kiút ebből a hanyatlási periódusból, és a haladás szolgálatába tudjuk-e állítani erőinket? Huizinga szerint a válasz „igen”; a katarzis akkor lehetséges, ha az egyes egyének belső megtisztuláson esnek át. A Római Birodalom vesztét három tényező egybejárásása okozta: az államszervezet működésének megmerevedése és a beözönlő idegen népek uralma; a gazdasági élet intenzitásának csökkenése; valamint az erkölcsök romlása és ezzel párhuzamosan a felemelkedő kereszténység rigorózus törekvése a szellemi élet megregulálására.³³ Sokak szerint ma éppen a harmadik komponens, tehát az erkölcsi romlás kontrollálatlansága és az axiológiai tévesztés az, ami a hanyatlás irányába mutat. T. S. Eliot mondotta, hogy „ha az embernek nem lesz Istene (aki egy féltékeny Isten), Hitler és Sztálin előtt kell majd tisztelegnie”.³⁴ Krisztics Sándor hasonló megállapításra jutott a nyugati keresztény civilizáció válságáról szóló tanulmányában: meglátása szerint ugyanis e civilizáció mindannyiszor válságba jut, amikor „kísérlet történik eltérni a krisztusi alapnormáktól”.³⁵ Talán érdemes lenne megfontolnunk az Eliot és Krisztics szentenciáiban foglaltakat.

Isten éltesen, Professzor Úr!

Mosaics of Thinking about the “Decline of the West”

The study seeks to show that the awareness of crisis, which is becoming more and more popular nowadays, is far from new. The questions related to the crisis were already asked by the chroniclers of Western European thought between the two world wars, when they were putting their thoughts about the “Decline of the West” on paper. Among these, the study examines the theories of Oswald Spengler, Leo Frobenius, Hermann Keyserling, Ortega y Gasset and Johan Huizinga.

³² HUIZINGA 1938: 150.

³³ HUIZINGA 1938: 180.

³⁴ ELIOT 1939: 63.

³⁵ KRISZTICS 1940: 194.

Felhasznált irodalom

- BARZUN, Jacques (2006): *Hajnaltól alkonyig. A nyugati kultúra 500 éve*. Ford. Makovecz Benjamin. Budapest: Európa.
- CAMUS, Albert (2019): *A pestis*. Ford. Vargyas Zoltán. Budapest: Jelenkor.
- CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó (2007): Ortega és Európa – egy vonzalom állomásai. Utószó. In José ORTEGA Y GASSET: *Elmélkedések Európáról*. Ford. Csejtej Dezső, Juhász Anikó. Budapest: L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 99–122.
- CSIZMADIA Sándor (2002): Konfliktusok és interpretációk a posztbipoláris világban. *Magyar Tudomány*, 47(6), 800–813.
- DAVIDOV, Jurij (1975): *A művészet és az elit*. Ford. Szabó Miklósné. Budapest: Gondolat.
- EGEDY Gergely (2021): Nemzet kontra civilizáció? A „civilizációs államok” felemelkedése. *Polgári Szemle*, 17(4–6), 264–273. Online: <https://doi.org/10.24307/psz.2021.1218>
- ELIOT, Thomas Stearns (1939): *The Idea of a Christian Society*. London: Faber.
- FARKAS Ádám (2015): Világrend vagy amit akartok? Gondolatok a világrend alapkérdéseiről. *Nemzet és Biztonság*, 8(6), 120–135.
- FERGUSON, Niall (2008): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Ford. Gebula Judit. Budapest: Scolar.
- GERA Judit (1999): *Huizinga, a rejtőzködő*. Budapest: Balassi.
- HAMVAS Béla (1983): *A világválság*. Budapest: Magvető.
- HAMVAS Béla (2021): *Karnevál*. Budapest: Medio.
- HUIZINGA, Johan (1938): *A holnap árnyékában. Korunk kulturális bajainak diagnózisa*. Ford. D. Garzuly Mária. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- KELEMEN Roland (2021): Radikalizálás, dezinformálás és tömegpszichózis modern köntösben: a hibrid konfliktus kibertérben. *Jog – Állam – Politika*, 13(3), 71–85.
- KEYSERLING, Hermann (1926): *Új [új] világ születése*. Ford. Juhász Andor. Budapest: Révai.
- KISSINGER, Henry (2015): *Világrend*. Ford. Kállai Tibor, Pataky Éva. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- KOVÁCS Gábor (2001): A Nyugat alkonyától az Imperium Germanicumig. Kultúr-morfológiai és nemzet-karakterológia a weimari Németországban. Eszmetörténeti vázlat. *Café Babel*, 11(39–40), 19–28.
- KRISZTICS Sándor (1940): A nyugati civilizáció válságának sodrában. *Katolikus Szemle*, 54(5), 193–196.
- NÉMETH László (1940a): Életcél. In NÉMETH László: *A minőség forradalma. Negyedik kötet. Mozgalom*. Budapest: Magyar Élet, 181–184.
- NÉMETH László (1940b): Oswald Spengler: Jahre der Entscheidung. In NÉMETH László: *A minőség forradalma. Második kötet. Új enciklopédia felé*. Budapest: Magyar Élet, 21–32.
- ORTEGA Y GASSET, José (1944): Új jelek. In José ORTEGA Y GASSET: *Korunk feladata*. Ford. Puskás Lajos. Budapest: ABC, 80–88.
- ORTEGA Y GASSET, José (2007): *Elmélkedések Európáról*. Ford. Csejtej Dezső, Juhász Anikó. Budapest: L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola.
- PATAKI Ferenc (1998): *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Budapest: Osiris.
- RAMONET, Ignacio (1998): *Geopolitics of Chaos*. New York: Algora.
- SCHMITT, Carl (1995) [1941]: Das Meer gegen das Land. In Carl SCHMITT: *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*. Berlin: Duncker & Humblot, 395–398.
- SPENGLER, Oswald (1995): *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai. I.* Ford. Csejtej Dezső, Juhász Anikó. Budapest: Európa.
- VIGODA-GADOT, Eran (2009): *Building Strong Nations. Improving Governability and Public Management*. London: Ashgate.